

УДК 342(477)

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНУ СУТНІСТЬ ОБОВ'ЯЗКІВ ДЕРЖАВИ

TO QUESTION ABOUT THE SOCIAL OBLIGATIONS OF THE STATE

Матвійчук А.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри правосуддя

Державного університету інфраструктури і технологій

Статтю присвячено проблемі соціальної сутності держави та її обов'язків. Установлено, що соціальна сутність обов'язків держави полягає в задоволенні потреб суспільства. Доведено, що обов'язки держави сформувалися в соціумі, вони об'єктивно існують (незалежно від їх унормування в правових актах), без них не може існувати сама держава, оскільки втрачається соціальний сенс її буття.

Ключові слова: обов'язки держави, соціальний феномен, суспільні потреби, соціальна сутність держави.

Висвітлення теми соціальної сутності обов'язків держави потребує насамперед акцентування уваги на загальнотеоретичній проблемі, що пов'язана з предметом дослідження науки юриспруденції. Аналіз джерел права свідчить, що сучасна юриспруденція й донині не визначилася, чи доцільно в рамках предмета її наукових досліджень вивчати питання соціальної сутності державно-правових явищ, одним з яких є обов'язки держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковане розв'язання цієї проблеми, свідчить, що думки вчених із цього питання розділилися. На думку А. Машкова, предметний аналіз і вивчення сутності таких явищ не є пріоритетним для юриспруденції, тому він пропонує розглядати це питання в межах соціології, філософії, політики тощо [1, с. 311]. Натомість інші теоретики-

правознавці (О. Зайчук, О. Петришин, Н. Оніщенко, М. Цвік та ін.) висловилися за необхідність юридичного аналізу соціальної сутності державно-правових явищ, оскільки останні здебільшого виражають інтереси не тільки й не стільки певної частини соціуму, скільки суспільства в цілому, тому дослідження соціальної сутності таких правових явищ має об'єктивне підґрунтя й у царині юриспруденції [2]. Такої позиції дотримується більшість представників юридичної науки.

Системний аналіз джерел права свідчить, що вчені-правники здебільшого лише констатують загальнотеоретичну можливість і необхідність наукових напрацювань в аспекті виявлення соціальної сутності державно-правових явищ, проте не розкривають змістовну сутність цих явищ. Отже, слушною є позиція тих учених, які стверджують таке: «Якщо, характе-

ризуючи сутність нинішніх реальних правових явищ і державних явищ, обмежитися лише вкрай абстрактною вказівкою на їх загальносоціальний складник і нічого конкретного не сказати про їх складник, так би мовити, спеціально-соціальний (потреби, інтереси змістовно визначених частин соціально диференційованого суспільства: класово-економічні, етнічні, вікові, ідеологічні, політичні тощо), тоді розрізнити й класифікувати означені явища саме за їх сутністю виявиться взагалі неможливим, адже ніколи не було й не буде таких держав, які б не вирішували загальносоціальні проблеми» [3, с. 26]. Ми приєднуємося до цієї позиції й спробуємо аргументувати власне бачення окресленої проблеми.

Мета статті полягає в аналізі обов'язків держави як соціального феномена, виявленні сутності таких обов'язків, виробленні в разі необхідності пропозицій щодо впорядкування відносин між державою й суспільством.

Держава та її обов'язки є продуктом суспільства. Держава не може формуватися та функціонувати поза суспільством, логічним результатом розвитку якого вона є. Французький філософ Рене Вормс (1869–1926 рр.) у своїй праці «Суспільний організм» (1896 р.) дійшов висновку про єдність елементів, з яких складається держава й суспільство. Одним із таких елементів, на його думку, є населення, проте відмінність між державою й суспільством зумовлена неоднаковою взаємодією населення в цих соціальних утвореннях. Поняття «суспільство» розкриті ним через звичайне побутове співжиття людей, натомість поняття «держава» позиціонується вже як усвідомлене ставлення людей до політичного співжиття, оскільки

громадяни погоджуються на публічне управління ними, підкоряються позитивним законам, в яких утілені ідеї політичного союзу, тобто держави [4]. Р. Вормс визначив державу найвищою формою суспільства.

Вітчизняний правознавець М. Палієнко (1869–1937 рр.) у праці «Суверенітет. Історичний розвиток ідеї суверенітету та його правове значення в праві» (1908 р.) також доводив, що держава є не чим іншим, як «юридично організованим суспільним союзом» [5, с. 7]. Очевидно, закономірна доцільність утворення держави зумовлена її суспільним призначенням, об'єктивованим у її обов'язках. Обов'язки держави «народжуються» в соціумі, тому вони не лише продукуються в суспільстві, а й «надихаються» його ідеями й потребами.

Дослідження обов'язків держави як соціального феномена вимагає розуміння самого поняття «феномен». Словникові джерела визначають його як «явище, єдине у своєму роді, узяті в його цілісності, в єдності з його сутністю й дані нам у досвіді» [6, с. 575]. Водночас слово *явище* трактується як «зовнішні, реальні особливості предметів, процесів, їх властивостей, які безперервно спостерігаються» [7, с. 369]. Отже, з наведеного вбачається, що феномен – це явище, якому властива унікальна змістовна сутність, що проявляється в певній практичній площині.

Учені-правники доводять, що кожному феномену завжди притаманні сутність і явище («явленість»), тобто певна форма (оболонка). П. Рабінович наголошує, що «сутність феномена (явища) зазвичай може бути виявлена за посередництвом спеціалізованої діяльності – насамперед діяльності

науково-дослідної. Тому-то й найпершим завданням, неодмінним покликанням будь-якої суспільної науки, є виявлення, з'ясування нею такої сутності» [3, с. 25]. У філософії поняття «сутність» визначається як головне й визначальне в предметі, що зумовлене глибинними зв'язками й тенденціями розвитку й пізнається на рівні теоретичного мислення [8, с. 860]. Отже, розкриття змісту обов'язків держави як соціального феномена можливе лише через з'ясування соціальної сутності її обов'язків.

Виходячи з наведеного, постають два взаємопов'язані питання: а) що таке соціальна сутність того чи іншого феномена (явища); б) у чому полягає соціальна сутність обов'язків держави. Даючи відповідь на перше питання, зауважимо, що будь-яке явище чи феномен розкривається через його сутність; без сутності немає феномена (і/чи явища), тому сутність така ж реальна, як і його зовнішній соціальний вияв. У філософії *сутність* розуміється як «система глибинних, стійких зв'язків і відносин, які зумовлюють виникнення, існування, функціонування предметів, процесів, із руйнуванням якої вони перестають існувати, зв'язків, що визначають природу предметів, процесів, сукупність їхніх властивостей, особливостей» [7, с. 369].

Що стосується поняття «соціальна сутність явищ», то доктрина права визначає його як здатність слугувати засобом задоволення потреб (інтересів) певних суб'єктів суспільства [3, с. 26].

Англійський учений Адам Сміт (1723–1790 рр.), досліджуючи економічні процеси в соціумі, дійшов висновку про взаємну вигідність співіснування держави й суспільства.

Він доводив, що держава й суспільство надають один одному взаємні послуги й керуються при цьому не принципами гуманності й взаємодопомоги, а егоїстичними інтересами, вигодою, власною корисливістю, тому в цілому суспільство перетворюється на «торговельний союз» [9, с. 33]. Отже, держава зобов'язана обслуговувати потреби та законні інтереси суспільства шляхом надання узагальнених соціальних послуг усьому суспільству.

Із наведеного фактично випливає відповідь і на друге запитання: соціальна сутність обов'язків держави полягає в задоволенні тих чи інших потреб самого суспільства. Потреби суспільства (оборона й захист території, забезпечення порядку, традицій і звичаїв предків, охорона людини, забезпечення доступу до певних ресурсів, наприклад, водних, лісових, землеробських чи пасовищних угідь і т. д.) об'єктивно сформувалися ще в додержавний період, проте з появою останньої ці соціально значущі обов'язки поступово відійшли до сфери діяльності держави. Отже, обов'язки держави – це продукт, насамперед, соціуму, оскільки вони, як не дивно, об'єктивно існують незалежно від їх регламентації (вичерпної чи невичерпної) у нормативно-правових актах. Дійсно, вони об'єктивно існують, бо без них не може бути самої держави, оскільки втрачається сенс її буття.

Держава як політико-правове явище є стійкою системою взаємовідносин між людьми (зокрема, між їх об'єднаннями, соціальними спільнотами), що створюється для забезпечення життєдіяльності суспільства, здійснення політичної влади окремими представниками цього ж суспільства з метою збереження

цілісності, безперервного існування та функціонування суспільства, задоволення його загальносоціальних потреб тощо.

Французький філософ, соціолог Еміль Дюркгейм (1858–1917 рр.) вважав, що соціальні явища створюються людьми засобом практичного втілення їхніх ідей, природжених або ні [10, с. 23]. Держава як явище соціальної дійсності пов'язується закономірностями багатоманітного суспільного буття, оскільки є частиною цілого, від якого не може відрізнятись.

Держава, постаючи соціальним феноменом, є носієм універсальних соціальних зобов'язань, змістовне наповнення яких не є сталим, оскільки залежно від часу, умов та інших чинників змінюються й потреби самого суспільства. Загалом потреби відбивають внутрішні спонукальні мотиви до певної діяльності чи поведінки. Академік В. Вернадський вважав, що жодний предмет наукового дослідження не потребує такого ґрунтового пояснення, як потреби, навколо яких «тяжінють усі висновки науки». Етимологічну сутність слова «*потреби*» визначають як внутрішній збудник активності; як необхідність у кому-, чому-небудь, об'єктивно необхідному для підтримки життєдіяльності й розвитку людини, колективу, нації, суспільства в цілому [11, с. 89]. Отже, потреби – це певні вимоги, які підлягають задоволенню, оскільки без них не можна обійтись.

Досліджуючи питання обов'язків держави, маємо зауважити, що сама держава є одним із найпотужніших, стійких, масштабних, комплексних, багатоаспектних і самодостатніх у своїй структурній і функціональній єдності соціальних феноменів, який спирається на суспільство й живиться

його ресурсами (людськими, матеріальними, природними, рекреаційними та ін.), а також його духовними й звичаєвими надбаннями, релігійними й національними ідеями тощо.

Ефективність держави як публічної організації владарювання визначається насамперед рівнем добробуту, тобто достатку суспільства [12, с. 324], досягнення якого можливе за умови ефективної раціоналізації затрат на утримання держави, її управлінського апарату. Справа в тому, що численний апарат чиновників, що його утримує суспільство, не виробляє жодних благ (ні матеріальних, ні духовних), натомість постійно поглинає ресурси самого суспільства, тому утримання того чи іншого управлінського апарату держави має ґрунтуватися на принципах доцільності, раціональності, об'єктивності й т. п.

Політико-правовий механізм функціонування держави надає право останній у самостійному порядку, фактично не враховуючи побажань суспільства, визначати обсяг фінансування з державного бюджету на своє утримання. І тут є велика загроза для ігнорування інтересів і потреб суспільства та зловживання державною владою, оскільки держава сприймає фінансове самообмеження не як свій конституційний обов'язок, а як власне виняткове право зупинитися на тій чи іншій фінансовій позначці, необхідній для задоволення своїх управлінських та інших потреб. Така ситуація зумовлює фінансування суспільства з державного бюджету за залишковим принципом.

У державах зі сталою демократією високо оплачується праця державних чиновників не тільки «перших ролей», а й «других», проте в недемократичних, як доводить О. Петри-

шин, різниця в оплаті вищих і нижчих чиновників може досягати десятків разів [13, с. 31]. Україна, на жаль, наразі належить до когорти держав другої групи.

Відомі вчені Р. Ієрінг і Г. Елінек чи не вперше в доктрині права підняли питання юридичного самообмеження держави, згодом до цієї концепції долучилися й інші вчені. Одним із них був правознавець М. Палієнко, який доводив необхідність юридичного самообмеження держави насамперед відносно індивідуальної свободи членів суспільства [5, с. 3].

Виникає запитання: який спосіб юридичного самообмеження держави є найбільш дієвим? Правник Є. Спекторський указав на доцільність прийняття конституції. Конституція, на його переконання, становить собою систему юридичних обмежень для держави, що опосередковує перетворення держави на конституційну [14, с. 8]. О. Градовський у праці «Государственное право важнейших европейских государств» (1895 р.) писав, що основною заслугою конституційних форм є самообмеження державної влади, унаслідок чого ця влада позбавляється абсолютизму, хоч би в яких руках вона перебувала (народу чи монарха) [15, с. 3]. Отже, державну владу можна й потрібно обмежувати, проте таке юридичне обмеження має здійснюватися в інтересах суспільства шляхом прийняття правового акта найвищої юридичної сили.

Держава в особі органів державної влади та їх посадових осіб є, по суті, «менеджером» суспільства, тому представники соціуму можуть змінити такого «менеджера». В юридичній площині цей механізм спрацьовує так, що громадяни держави, які в своїй єдності становлять народ

держави, що є єдиним джерелом влади в державі й носієм суверенітету держави, має право змінити державну владу, окремих її представників. Отже, громадяни держави можуть відчувувати державну владу й наділяти нею інших суб'єктів правовідносин, зокрема, установча влада в державі належить спільній єдності громадян окремої держави. Крім того, держава як феномен соціуму забезпечує політичну, територіальну цілісність, економічну організованість, інтегровану національну єдність і правову впорядкованість суспільства. Держава є консолідуючим представником суспільства в цілому. Якість, доцільність, повнота й специфіка такого представництва опосередкована багатьма суспільними чинниками об'єктивного й суб'єктивного характеру (національним складом соціуму, традиціями й звичаями народу, соціальною й майновою структурованістю суспільства, ментальністю, економічним розвитком, потужністю продуктивних сил суспільства, якістю політичного й чиновницького корпусу державної влади).

Нефаховість і неспроможність представників публічної влади або ж їх небажання (здебільшого латентне) діяти на користь суспільства в цілому призводить до глибинної кризи не тільки суспільства, а й держави. Знаковим і об'єктивним виявом такої кризи є масове зубожіння народу, зниження соціальних стандартів, підвищення криміногенного рівня в суспільстві, різке падіння добробуту громадян держави. Отже, держава системно висновується із суспільства, структурно від нього відокремлюється через систему органів державної влади, їх посадових осіб, проте, як із «материнським платом», зберігає тісні зв'язки із суспільством, оскільки

живиться його ресурсами, потенціалом, ідеями й надбаннями.

Зв'язок суспільства й держави є правовим, оскільки він передбачений правовими актами. Зобов'язання держави встановлені Конституцією України. Суспільство в особі різних суспільних інститутів дає оцінку діяльності держави, яка ґрунтується не на тому, які саме права має держава щодо суб'єктів правовідносин, а який зміст вкладається в обов'язки держави перед суспільством, наскільки порядно держава виконує покладені на неї обов'язки.

Оцінка ефективності реалізації державою своїх конституційних обов'язків об'єктивується через голосування на всеукраїнському та місцевому референдумах, на загальнодержавних і місцевих виборах, на громадських слуханнях. Засобом визначення ефективності реалізації державою своїх обов'язків є громадська позиція, яка формується шляхом зіставлення реального й очікуваного, ідеального та практичного. Диспропорційність і формальність обов'язків держави, невиконання чи неналежне виконання нею тих чи інших обов'язків призводить до протистояння суспільства й держави, політичної й економічної кризи, що закінчу-

ється знищенням держави чи зміною політичного режиму. Отже, важливим питанням є якість обов'язків держави, їх пропорційність, гарантованість і забезпечуваність.

Підсумовуючи результати дослідження, доходимо таких **висновків**:

1) у рамках предмета наукових досліджень юриспруденції доцільно вивчати питання соціальної сутності держави та її обов'язків, оскільки держава висновується із суспільства, структурно від нього відокремлюється через систему органів державної влади, їх посадових осіб, проте зберігає тісні зв'язки із суспільством, живиться його ресурсами, потенціалом, ідеями й надбаннями;

2) держава, постаючи соціальним феноменом, є носієм універсальних соціальних зобов'язань, змістове наповнення яких не є сталим, оскільки змінюються й потреби самого суспільства. Соціальна сутність обов'язків держави полягає в задоволенні потреб суспільства, більшість з яких об'єктивно сформувалася ще в додержавний період. Обов'язки держави є продуктом соціуму, оскільки вони об'єктивно існують незалежно від їх регламентації в правових актах, без них не може існувати сама держава, оскільки втрачається сенс її буття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Машков А. Проблеми теорії держави і права. Основи: курс лекцій / А. Машков. – К. : К.І.С., 2008. – 470 с.
2. Загальна теорія держави і права : [підруч.] / М. Цвік [та ін.] ; ред. М. Цвік, О. Петришин ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х.: Право, 2009. – С. 76–77, 87; Теорія держави і права. Академічний курс : [підруч.] / за ред. О. Зайчука, Н. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 292–293.
3. Рабінович П. Пріоритетна функція загальнотеоретичного правознавства // П. Рабінович // Право України. – 2010. – № 1. – С. 25–31.
4. Вормс Р. Общественный организм / Р. Вормс ; ред. и предисл. проф. А. Трачевского ; пер. с франц. – СПб : Тип. Павленкова, 1897. – 246 с.
5. Палієнко М. Суверенітет. Історичний розвиток ідеї суверенітету та його правове значення в праві / М. Палієнко. – Ярославль : Типографія Губернського правління, 1908. – 606 с.

6. Словник української мови : в 11 т. Т. 10 / редкол. : І. Білодід (голова) та ін. ; ред. А. Бурячок, Г. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1979. – 660 с.
7. Філософія : [навч. посібн.] / Ю. Осічнюк ; ред. Ю. Осічнюк ; Національна академія управління. – К. : Атіка, 2003. – 464 с.
8. Словник української мови : в 11 т. Т. 9 / ред. І. Назарова та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – 916 с.
9. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М. : Соцэкгиз, 1962. – 684 с.
10. Дюркгейм Э. Метод социологии / Э. Дюркгейм. – К., Х. : Иогансон, 1899. – 153 с.
11. Економічна теорія. Політекономія : [підручник] / В. Базилевич та ін. ; ред. В. Базилевич. – К. : Знання-Прес, 2008. – 719 с.
12. Словник української мови: в 11 т. / за ред. П. Доценка, Л. Юрчук. – К. : Наук. думка, 1971. – Т. 2 : Г – Ж. – 551 с.
13. Петришин А. Государственная служба: Историко-теоретические предпосылки. Сравнительно-правовой и логико-понятийный анализ / А. Петришин. – Х. : Факт, 1998. – 168 с.
14. Спекторский Е. Что такое конституция? / Е. Спекторский. – М., 1917. – 16 с.
15. Градовский А. Государственное право важнейших европейских держав: лекции / А. Градовский. – СПб. : Издание Л.Ф. Пантелеева, 1895. – 528 с.

Статья посвящена проблеме социальной сущности государства и его обязанностей. Установлено, что социальная сущность обязанностей государства заключается в удовлетворении потребностей общества. Доказано, что обязанности государства сформировались в социуме, они объективно существуют (независимо от их нормирования в правовых актах), без них не может существовать само государство, поскольку теряется смысл его бытия.

Ключевые слова: обязанности государства, социальный феномен, общественные потребности, социальная сущность государства.

The article is devoted the problem of social essence of the state and his duties. It is set that social essence of duties of the state consists in satisfaction of necessities of society. It is well-proven that the duties of the state were formed in society, they objectively exist regardless of their setting of norms in legal acts, without them there can not be the state, as sense of his existence is lost.

Key words: duties of the state, social phenomenon, public necessities, social essence of the state.